

Egendomen

Det faktum att legofolkets materiella levnadsstandard alltså till största delen berodde på den ersättning, inklusive mat, husrum och kläder, som de fick av husbonden, innebär inte att det är mindre intressant att studera vilken egendom som drängar och pigor hade. Trots att det enligt lagen endast var de allra fattigaste som kunde tvingas att bli legofolk framgår det nämligen av olika källor att somliga legodrängar och pigor ändå ägde egendom värd väsentligt mer än lagstiftningens tremarksgräns. De fåtaliga penningar som husbonden betalade ut i lega var därför bara en av flera möjliga inkomstkällor. Särskilt viktig är frågan om och i så fall hur legofolk kunde spara ihop tillräckligt med egendom för att så småningom grunda egna hushåll med småjordbruk. Låt oss börja kapitlet med frågan om hur mycket egendom legofolk ägde och vad vi kan veta om hur de kommit i besittning av den. Därefter följer en detaljstudie av en av dessa inkomstkällor, nämligen stölder, vilka vi givetvis endast känner till i de fall legohjonen blev påkomna och dragna inför rätta. Som vi ska se kan stölderna tolkas dels som en sorts motstånd mot husbonden (mot vilken flertalet stölder riktades), en protest mot den alltför låga ersättningen, dels som ett uttryck för vad för slags föremål legohjon upplevde att de saknade men ändå gärna ville ha. Medan avsnittet om stölder antagligen särskilt rör legohjon som ägde relativt lite egendom rör kapitlets sista del istället sådana legohjon som var relativt välbeställda tack vare att de drev egna små jordbruk med åker och djur vid sidan av arbetet för husbonden. Detta var legohjon som var nära att bryta sig fria ur legofolksinstitutionens grepp. Som vi ska se kom just därför lönesäd, ersättning i form av utsäde och brukanderätt till en del av husbondens åker, att förbjudas och under 1500-talet allt häftigare beivras av överheten.

Det lilla ägandet

Innan vi följer legofolket ut på åkern ska vi alltså först försöka oss på att kartlägga vad legofolk egentligen ägde. Fullständiga upppteckningar av legofolks egendom, motsvarande till exempel senare tiders bouppteckningar, saknas helt för både medeltiden och 1500-talet. Istället måste vi för medeltidens del nästan uteslutande bygga på några få uppgifter i de så kallade stora testamentena från 1300-talet, genom vilka frälsemän och -kvinnor lovade sina underlydande tjänare gåvor vid sin död.¹ Från 1500-talet finns en del strödda uppgifter om legofolks egendom i rättsprotokoll och räkenskaper, samt dessutom några få noteringar som gjordes i samband med en förmögenhetsbeskattning 1571.

De allra flesta av de stora testamentena härstammar från mitten av 1300-talet. Genom testamentena skänkte samhällets allra rikaste jord och annan egendom till kyrkliga institutioner. Därtill gav de även olika mindre gåvor till diverse personer i sin närhet, och eftersom anteckningarna om dessa gåvor fördes in i samma brev har de överlevt till eftervärlden. De latinska termer som oftast användes i testamentena för dessa gåvomottagare, *famuli* och *ancille*, visar emellertid att det nästan uteslutande var tjänare som fick dessa gåvor.² Undantagen är mycket få: de utgörs dels av det testamente som kaniken Knut Persson i Linköping utfärdade 1372, genom vilket han gav två öre till var och en av sina *mercennariis*,³ och dels av det testamente som Olof Jönsson på Munsö i Uppland utfärdade 1413, enligt vilket hans legokona Kristin vid husbondens död skulle få en klädeskjortel, en vadmalskjortel samt en årsgammal kalv.⁴ Kanske bör även en gåva i form av en vadmalsstunika och skor till en ”nötkarl” 1346 eller av åtta alnar kläde till två ”arbetskvinnor” 1378 räknas till undantagen, även om den senare titeln antyder en annan form av arbetsrelation och den förra var en mer specificerad yrkestitel.⁵ Alldeles oavsett vilket framstår det som sällsynt att legofolk fick gåvor genom husbönders testamenten, och när detta någon gång ändå hände rörde det sig om föremål som kläder eller mindre penningssummor. Mer anmärkningsvärd är gåvan 1413 i form av en kalv, vilken antyder att legokonan Kristin antingen redan hade eller annars sträfvade mot egen djurhållning.

Övriga uppgifter om legofolks egendom tillhör 1500-talet. Trots att det inte finns några bouppteckningar bevarade från århundradets drängar och pigor ingår vissa förteckningar över legohjons egendom i kronans räkenskaper i form av så kallade danaarv, arv som tillföll kungen därför att den avlidne inte efterlämnade någon känd arvinge.⁶ Jag har funnit sammanlagt sjutton sådana danaarv som legohjon lämnade efter sig under 1500-talet, fem legokvinnor och tolv legodrängar.⁷ Av dessa sjutton efterlämnade tio penningar, de flesta mindre än sex mark, det vill säga priset för en halv ko.⁸ Sex ägde silverföremål: drängen Lasse Johansson i Uppland, död 1553, bar en silverring, medan en dräng som avled i Södermanland 1582 förutom 1 ¼ mark penningar även lämnade efter sig en silversked på två lod.⁹ En dräng, som visserligen inte hade några penningar, efterlämnade en tunna råg och två tunnor korn och var därmed kanske den av de sjutton som hade det bäst ställt ekonomiskt.¹⁰ För fem av de sjutton redovisas de efterlämnade kläderna, vilka bestod av två-tre kjortlar för pigorna, medan en dräng varit klädd i kjortel, byxor, jacka och huvudbonad. För ett par av pigorna var dessa kläder allt de ägde, men också för de övriga uppgick klädernas värde till omkring tre fjärdedelar av det efterlämnade danaarvets värde.¹¹ Sammantaget bestod alltså legohjonens efterlämnade egendom i de flesta fall av kläder och penningar som ungefär motsvarade ett års lega.

Danaarvens uppgifter om efterlämnade bohag kan kompletteras med strödda uppgifter i rättsprotokoll och andra källor som mer eller mindre i förbigående nämner föremål som ägdes av legofolk.¹² Den vanligaste föremålstypen som legofolk enligt dessa källor ägde var kläder, någon gång finns en uppgift om tyg som antagligen snart skulle sys upp. Kläder var värdefulla och därför eftertraktade. Det finns flera uppgifter om att legofolks kläder stals, och 1598 bytte en piga till och med bort sin ko för att få en halvsliten kjortel.¹³ När drängen Nils Olofsson i Uppland 1579 hade slagit ihjäl en man var det sina kläder han sprang in i gården för att hämta innan han flydde sin väg,¹⁴ vilket tyder på att de utgjorde om inte hela så åtminstone en betydande del av hans egendom. Å andra sidan framkommer också i rättsprotokollen någon gång att legohjon ägde värdeföremål som silverskedar, eller som den silverkedja som en piga fick i betalning för en kviga hon sålde i Uppland 1599.¹⁵

Vid förmögenhetstaxeringen 1571, Älvsborgs första lösen, beskattades inte hela egendomen utan endast sådana värdeföremål som silver, koppar, penningar och boskap. Legofolk som inte ägde sådana föremål undslapp därför beskattningen. Det faktum att formerna för beskattningen av legofolk skulle avgöras lokalt innebar i praktiken dessutom att även de allra flesta drängar och pigor som faktiskt ägde boskap eller lite ädelmetaller helt undgick beskattning. Från hela riket har jag sammanlagt endast funnit 34 uppgifter om legofolks egendom, varav fyra rör kvinnor. Det finns givetvis goda skäl att tro att det främst var de relativt rika legohjonerna som beskattades. Av dessa ägde de flesta antingen penningar eller silver och därtill även lite koppar. Medianvärdet på den taxerade förmögenheten uppgick till närmare 30 mark, och den varierade mellan drängen Anders i Biskopskulla i Uppland som endast ägde 1,5 mark och drängen Mårten i samma socken, vars förmögenhet värderades till hela 235 mark, till största delen bestående av silver men även av penningar, koppar och en häst.¹⁶ Endast för Husby-Oppunda socken i Södermanland är taxeringslängden uppställd så att det verkar som att samtliga legodrängar som ägde någon egendom verkligen beskattades (se tabell 10).¹⁷ De var sju stycken, vilket kan jämföras med att det levde elva legodrängar i socknen 1596.¹⁸ Om antalet var detsamma 1571 innebär detta visserligen att majoriteten av legodrängarna i Husby ägde någon liten taxerbar egendom, men att samtidigt ungefär var tredje helt saknade tillgångar utöver kläder och skor. Fem av de sju taxerade ägde endast silver, koppar eller penningar, medan en ägde en häst och en annan en ko. Av andra källor framgår att det fanns en dräng i socknen 1590 och fyra 1596 som brukade egen jord, och om vi antar att förhållandena var likartade 1571 har det alltså i just denna sörmländska socken funnits legodrängar som ägt både silver, djur och jord, samtidigt som andra helt saknade egendom.¹⁹ I likhet med husbönderna var legofolket en ekonomiskt skiktad grupp, även om klyftan inte var lika avgrundsdeep mellan den rikaste legodrängen och den fattigaste.²⁰

Ett sätt som legohjon kunde få tillgång till egendom på var genom arv. Från Lerbo i Södermanland finns från 1571 en särskild förteckning över de drängar och pigor som betalade skatten trots att de inte hade ärvt någon förmögenhet.²¹ Rimligtvis bör därför de fyra legohjon (en dräng och tre pigor) som nämns bland de andra skattebetalarna tidigare

Tabell 10. Legodrängars taxerade egendom i Husby-Oppunda socken i Södermanland 1571.

	Silver [lod]	Penningar [mark]	Koppar [lb]	Hästar	Kor	Totalvärde taxerad egendom [mark]
Sunes dräng i Lönnborg			1,5			15
Lasses dräng i Västtorp		10			1	20
änkans måg i Valla			1	1		20
Lasses dräng i Vevelsta	8		2			60
Olof dräng i Vallby	5					25
kyrkoherrens drängar	10		2,5			75

Källa: Förteckning över legodrängars taxerade egendom i ÄL 1571 Södermanland. Den värdering som användes var 5 mark/lod silver, 10 mark/lb koppar och 10 mark/ko, medan hästar värderades individuellt. Observera att prästens drängars egendom redovisades gemensamt; 1596 hade han två drängar (SöH 1596:3).

i socknens längder ha ärvt åtminstone delar av det silver, den koppar och de kor som de ägde (vars sammanlagda värde låg mellan 12,5 och 32,5 mark). Av domböckerna framgår att legofolk ibland också kunde arva jord, men vid samtliga kända tillfällen blev de av med arvslotten genom mer eller mindre frivillig försäljning.²² Betalningen för arvejorden kunde ibland uppgå till stora summor, som 10 mark i Dalarna 1552, 48 mark i Västmanland 1574, 32 mark i Uppland 1594 och 52 mark i Uppland 1597, belopp som motsvarade legan för många års arbete.²³ Den legodräng eller piga som inte hade någon arvejord att sälja kunde därför sällan komma över så stora penningmängder, även om det någon gång förekom att legofolk fick penningar i testamentsgåva av husbonden även under 1500-talet.²⁴

Vissa legohjon kunde alltså få egendom på andra sätt än som direkt ersättning för sitt arbete. En del fick små testamentariska gåvor i form av penningar eller kläder från husbonden då denne avled, även om sådana gåvor var sällsynta jämfört med de gånger som högre uppsatta tjänare stod som mottagare. För de legohjon som tog emot ett arv var

detta långt mer ekonomiskt betydelsefullt eftersom arvets värde kunde motsvara många årslöner, även om de fall som nämns i 1500-talets domböcker uteslutande rör sig om arvejord som legohjonet var tvunget att sälja. Men även om vissa legohjon genom gåvor och arv fick långt mer pengar och kläder än vad de kunde tjäna ihop genom arbete, har de allra flesta drängar och pigor inte ägt mycket mer än sina kläder och skor. De undslapp förmögenhetsbeskattningen 1571, då de borde ha taxerats om de ägde djur, koppar eller silver, och danaarven visar att kläder utgjorde den största delen av legohjonens samlade egendom. Legohjonsgruppen har därför varit ekonomiskt skiktad, mellan en mindre del som ägde både silver och djur samt brukade egen jord och en stor del som ägde nästan ingenting, just så som lagen förutsatte. Låt oss nu gå över till att se vad de som kompenserade för sin obefintliga egendom och inkomst genom att stjäla strävade efter att få tag i.

Vad legofolk saknade

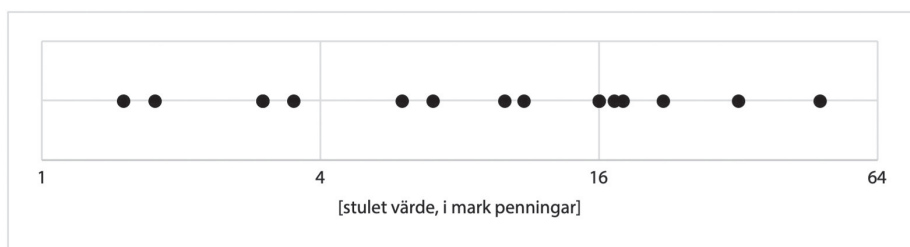
Det finns inga direkta utsagor i medeltidsdokumenten om huruvida legofolk själva ansåg att de fick sina materiella behov uppfyllda genom lön, arv och gåvor. Det finns emellertid ett sätt att indirekt undersöka detta, nämligen genom att studera de stölder som begicks av legofolk, om vi gör antagandet att det man tog var sådant som man upplevde att man trots lönen saknade, och som man ändå önskade sig och ville ha. Totalt finns belägg för ett drygt sjuttiototal stölder begångna av legofolk från 1470-talet och framåt.²⁵ Bland dessa ingår ett antal fall där rätten ansåg att det var husbonden som var den ansvarige, som till exempel då en piga stulit öl ur en grannes källare i Stockholm 1479.²⁶ Dessa stölder kan inte antas ha begåtts i legofolkets eget intresse, utan troligare är – rätten utreder sällan *varför* stölden ägt rum – att husbonden hade befallt legofolket att stjäla å sina vägnar. Till dessa fall hör tre där legofolk stal hö från grannar i Österbotten 1574, liksom ett par fall där drängar stal rep och ved vid Sala gruva 1577.²⁷ En dräng som hade stulit bräddor från kyrkans staket i Enköping 1593 tillfrågades uttryckligen av rätten om han hade gjort detta på sin husbondes order, något som drängen dock förnekade.²⁸ Förmodligen agerade även den dräng som anklagades för att ha stulit ett helt lass råg från en grannes åker i Tavastland 1506 å

sin husbondes vägnar, liksom den piga gjorde som stal grannens får tillsammans med sin matmoder i Västergötland 1486.²⁹ För att ta reda på vad legofolk själva ville komma åt genom sina stölder måste vi därför bortse från dessa stölder av hö, ved, rep och brädor. Om även fall med okänt stöldgods sorteras bort kvarstår ett drygt sextiotial stölder, nästan uteslutande av tre olika slags föremål: penningar eller silver, mat samt kläder (förutom diverse udda ting som svärd, yxor, rör, knivar, lakan och en krutflaska, vilka stals samman med de kläder som de antagligen förvarades tillsammans med).

Penningar eller silver var det vanligaste stöldgodset. Det stulna beloppet låg oftast någonstans mellan 5 och 20 mark, även om det någon gång hände att legohjon dömdes för att ha stulit så lite som 1,5 mark. Detta innebar att en penningstöld kunde motsvara alltifrån långt mindre än en årslön upp till så stora summor att ett legohjon inte genom aldrig så många års arbete skulle kunna ha tjänat ihop till dem.

I närmare hälften av fallen stals mat: legofolk stal dricka (öl, mjöd, mjölk), säd, mjöl, bröd, ost, fläsk, nötkött, fisk, ägg. Ofta rörde det sig om små kvantiteter som äts upp i ensamhet eller tillsammans med något annat legohjon i direkt anslutning till stölden, men ibland stal legofolk istället mat i syfte att sälja den vidare för att få penningar, som då Peder Hanssons legokona i Torsång i Dalarna 1548 stal mjöl från husbonden och sålde till en grannhustru för penningar och lärft.³⁰ Matstölder från husbonden framstår därför framförallt som ett sätt att dryga ut en enkel kost, med tanke på att det oftast inte var finare matvaror som stals utan mer av det som legofolk redan fick att äta, men kunde även vara ett sätt för legohjonet att tjäna lite penningar utöver den ringa lönen.

I en dryg tredjedel av fallen stals kläder. Även klädstölderna verkar ha varit ett sätt för legofolket att i någon mån minska sin fattigdom, eftersom det som stals oftast var samma slags kläder som de annars fick i lön, enstaka plagg av sämre kvalitet, som då Olof Svart vid Sala gruva 1551 stal en vadmalskjortel av sin matmoder, något som han både blev satt i kistan och bötfälld för.³¹ Genom stölder kunde legofolk emellertid även komma över kläder som de annars aldrig någonsin skulle ha kunnat bära, som när två drängar stal kläder ur bodar på ståthållaren Johan Olofssons (Gyllenhorn) gård utanför Stockholm 1552 eller när ett par drängar i Västergötland 1591 inte bara stal kläder

Figur 13. Legofolks stölder av penningar och silver under 1400- och 1500-talen. Observera att skalan är logaritmisk. Källor: se bilaga 4B.

och vapen utan dessutom uppmanade de andra tjänarna att stjäla från husbonden, herr Olof Gustafsson (Stenbock).³² Det ligger nära till hands att tolka dessa stölder som en social protest mot den underordning som kläderna uttryckte, även om också adelsmännens stulna kläder skulle ha sålts av legohjonen (om de hade kommit undan oupptäckta) för att istället få penningar.

En majoritet av stölderna – över 80 procent – riktades mot husbondens eller matmoderns egendom, medan ytterligare något fall riktades mot någon som tjänade i samma hushåll som det stjälande legohjonet.³³ Borenberg har för 1600-talets Stockholm påpekat att det var relativt enkelt att stjäla från husbonden, eftersom legofolket visste var saker förvarades, hade tillgång till nycklar och tillbringade mycket tid på platsen som kunde utnyttjas till att planera stölder.³⁴ Hanna Östholm och Cristina Prytz har å andra sidan påpekat att sådan stöld samtidigt sågs med särskilt oblida ögon eftersom det stjälande legohjonet bröt husbondens förtroende.³⁵ I källorna finns flera exempel på både att man i samtiden var medveten om att det fanns en stor risk att legofolk utnyttjade sin position inom hushållet för att begå stölder och att man ansåg att blotta misstanken om detta därför borde bestraffas. Enligt Karl IX:s gårdsrätt, de regler som hertigen införde vid sina storgårdar 1590, skulle den som doblade om penningar med en dräng, "givandes i så måtto drängen orsak till att begynna stjäla och otroligen handla emot sin herre och husbonde", förvisas från hovet medan drängen skulle "mista huden" genom spöstraff.³⁶ En dräng som behövde penningar för att betala av en spelskuld förväntades alltså stjäla dem från husbonden,

och att ens försätta honom i den situationen genom dubbel var straffbart. Enligt en annan paragraf i gårdsrätten skulle den som ”belägrar någon kvinna eller piga som är betrodd att bära våra nycklar [...] straffas som en uppenbar tjuv”, det vill säga hängas.³⁷ Motsvarande bestämmelse finns intagen i ett manuskript av den yngre landslagen, skrivet under första hälften av 1500-talet, enligt vilken den man skulle hängas som ”uppenbar tjuv” som lägrade någons ”nyckelpiga, som är betrodd att bära husbondens och matmoders nycklar till mat, öl, kläder, penningar och annat som husbonden och matmoder vill ha förvarat”.³⁸ Trots att alltså ännu inget hade stulits skulle mannen straffas med döden bara på grund av misstanken att en planerad stöld var anledning till att pigan lägrades! Legofolk gick med andra ord inte att lita på, åtminstone inte de skuldsatta eller de förälskade.

Några få motsvarande fall finns i rättsprotokollen, som när Lasse Bagges piga Margit 1476 dömdes att begravas levande för att hon under ett års tid hade stulit både mjöd, fläsk, mjöl och penningar från husbonden och fört till sin älskare Peder patinomakare.³⁹ Oftast stal dock legofolket sig själva till gagn: stölden inte bara riktades mot den som skulle betala legan utan utgjordes dessutom ofta av just sådana föremål som typiskt ingick i lönen. Merparten av legofolkets stölder framstår därmed både som ett sätt att dryga ut en alltför liten tilldelning av mat, kläder eller penningar och som en tyst protest mot låga lönenivåer.⁴⁰

Problemet med stölderna var att eftersom ett legohjon aldrig kunde bli rikt genom sitt arbete måste det ha väckt omgivningens misstankar om drängen eller pigan plötsligt hade riklig tillgång till penningar eller nya kläder. Samtidigt som det var relativt enkelt att stjäla från det hushåll där man levde och arbetade, var det svårt att gömma tjuvgodset från just detta hushåll – Borenberg fann för 1600-talet att tjänstefolk möjligen kunde förvara det stulna hos en vän eller annars stjäla med sig saker när de rymde från husbonden.⁴¹ När legofolk trots detta stal, i protest eller för att nöden krävde det, för att de saknade penningar, mat och kläder, kontrade husbönderna med att inte bara utnyttja sin lagliga rätt att själva kroppsligen bestraffa arbetarna (vilket antagligen var vad som oftast hände, även om vi inte kan veta säkert då detta inte resulterade i några skriftliga källor⁴²) utan också använda sig av tingets domsmakt för att utkräva än hårdare straff. Anledningen till

att vi känner till de legofolks stölder som nämns i rättsprotokollen är att deras husbönder ville se dem straffade med döden genom hängning, levande begravning eller halshuggning, med hudstrykning, skamstocken eller genom märkning som tjuv genom att få öronen avskurna och därpå förvisas från hemstaden. När ett legohjon genom att stjäla visade sig vara otroget mot husbonden (vilket husbönder som hertig Karl uppenbarligen oroade sig för) skulle det straffas hårt. Den dräng som stal till ett värde av en mark skulle hängas, den som stal bara en halv mark skulle mista ena handen eller örat, medan den som stal mindre än så skulle hudstrykas av gårdens andra drängar.⁴³ Därmed kunde straffet också ha en avskräckande effekt på resten av legohjonen.

Åkerbruk och boskapsskötsel

Vi har hittills funnit att legofolk främst ägde sina kläder och skor samt ibland mindre summor penningar eller silver. Det förekom emellertid också att legofolk, i synnerhet drängar, fick en inkomst genom att driva ett eget litet jordbruk vid sidan av arbetet för husbonden. Detta är känt redan för 1200-talets trälar. Snorre Sturlasson beskrev hur dessa kunde få jord att disponera av sin ägare, jord som de sedan fick arbeta på för sin egen försörjning under kvällar och nätter.⁴⁴ Å andra sidan är det genom Börje Harnesks arbete känt att ”drängesäde” var vanligt förekommande under 1700-talet i bland annat Skåne, Blekinge och Västergötland, en sedvänja som sågs på med oblida ögon av överheten då den på 1730-talet påstods vara ”utrotad” i Kalmar län.⁴⁵ Harnesk menar att sådana odlingar var eftertraktade eftersom säden kunde omvandlas till penningar direkt efter skörden, vilket gjorde det lättare för drängen att flytta från husbonden senare under hösten.⁴⁶ Att drängar fick utsäde som en del av legan förekom också i 1700-talets Danmark, där sedvänjan kallades *lønnesæd*.⁴⁷ Lönnesäd förbjöds dock vid upprepade tillfällen, första gången 1701. Thorkild Kjærgaard kopplar detta till en allt värre brist på gödsel (eftersom drängar tidigare även hade haft rätt att få gödsel till sin åker av husbonden) och menar att konflikten om lönnesäden ledde till att de lagliga legostämmorna 1770 flyttades till 31 december och 30 juni. Dessa datum gjorde det nämligen omöjligt för legodrängarna att utnyttja den veckas ledighet som följde på stämmodagarna till sådd respektive

tröskning av lönesäden. Lagstadgan rörande de nya stämmodagarna uttryckte explicit att den syftade till att göra så att husbonden "once more [could] assume his natural place as master", ohotad av drängarnas samhällshotande löneanspråk.⁴⁸

Motsvarande angrepp på lönesäd som ersättningsform förekom i Sverige redan långt tidigare. Som nämndes i föregående kapitel är en av de äldsta källorna till legofolks åkerbruk en regel i Yngre Västgötalagen, införd vid sekelskiftet 1300, som förbjöd husbönder att avlöna legodrängar med utsäde.⁴⁹ Av flera landskapslagar framgår emellertid att legodrängar kunde ha egna åkerbruk vid sidan av arbetet hos husbonden. Enligt just Yngre Västgötalagen var en legoman nämligen skyldig att betala tionde av sin skördade säd (vete, korn och havre) på samma sätt som en bonde,⁵⁰ och i Småland kunde en dräng dömas till böter om han inte betalade sitt tionde till prästen i tid.⁵¹ I Svealand nämns endast att bönder skulle betala tionde,⁵² med undantag för en bestämmelse i Upplandslagen: om en legodräng lejde jord skulle han enligt lagen betala tionde för skörden "där hon [jorden] ligger", oavsett om han var bosatt hos en husbonde i samma socken som jorden eller inte.⁵³ En legodräng antogs alltså kunna ha tid att bege sig iväg från husbonden för att bruka jord i en annan socken. För det fall han fick jord att bruka av husbonden i socknen där han bodde (det som alltså var förbjudet i Västergötland) förutsattes antagligen att han då skulle betala sitt tionde där, även om det inte uttryckligen nämndes i lagen.

Vi kan alltså konstatera att det var så vanligt att legodrängar brukade jord vid 1200-talets slut att bestämmelser därom intogs i lagarna i åtminstone tre landskap. Medeltida uppgifter är emellertid sällsynta. I den – sedan 1600-talet förlorade – skatteboken från 1413 upptogs ett antal "läjemän som gods hava av bönder" i olika delar av Västergötland.⁵⁴ Vad dessa män var för några har forskningen tidigare inte kunnat avgöra. Otto Bjurling, som rekonstruerade och utgav skatteboken, översatte termen till *Kleinpächter* ("smålandbo") och *Steuerbauerhintersassen* ("skattebondeundersittare") samt sammanställde läjemännen med "stubbakarlar" (nybyggare) och "småjordsmän", utan att precisera vad han menade med detta.⁵⁵ Min mening är att det istället för något slags nybyggare eller torpare rörde sig om drängar, vilka ju i Västergötland kallades just "legomän". Att de upptogs i skatteboken beror troligen

på – här måste man våga sig på en gissning – Västgöotalagens förbud mot att ge legomannen lönesäd, ett förbud vars böter inte förmådde utrota sedvänjan under 1300-talet utan istället omvandlades till en form av skatt. Antalet beskattade legomän var i de flesta områden högst en handfull, endast i Kullings härad fler än 20.⁵⁶ Samtidigt vet vi inte hur många legomän det fanns totalt i Västergötland i början av 1400-talet, vilket gör det omöjligt att avgöra om utsädeslöner var vanliga eller inte.

Från resten av medeltiden saknas nästan helt uppgifter om legodrängars (och pigors) åkerbruk. En *famulus* i Satakunda lånade i slutet av juli 1486 en treding (en sjättedels spann) råg av kyrkan i Tyrvis, av tidpunkten att döma till utsäde på en egen åkerlapp.⁵⁷ Möjligen var sådana odlingar sällsynta där och då, eftersom han var den ende *famulus* som lånade utsäde. Från början av 1500-talet finns några uppgifter om lönesäd i den uppländske prästen Johannes Johannis räkenskaper: 1502 lovade han sin dräng Lasse ett spannland korn samt all sin ”striske” av vete, råg och korn,⁵⁸ medan drängen Peter rödnacke fick ett spannland 1513 och drängen Store Peter ett spannland korn och ett spannland råg 1517.⁵⁹ Att kronan under 1500-talet trodde att det var vanligt att drängar krävde utsäde som en del av legan framgår av återkommande förbud och straffbeskattningar. Enligt beslutet om en aldrig genomförd förmögenhetsbeskattning 1539 skulle både de legodrängar som hade ”spannland av deras husbönder” och de som hade ”av deras husbönder ett fritt sköten [fisknät]” beskattas,⁶⁰ vilket året därpå följdes av ett förbud som sedan förnyades igen 1546.⁶¹ Att legodrängar krävde ”en part av hans [husbondens] åker” förbjöds återigen 1576,⁶² och ett drygt decennium senare riktades en ”hjälpsskatt” bland annat mot de legodrängar som ”sår med bonden eller tjänar till halvnad”.⁶³ 1590 beskattades åter legodrängar ”som bruka åker eller svedjor med bonden”,⁶⁴ medan hjälpsskatten 1596 drabbade legodrängar i proportion till ”vart spannland han sår på åker eller svedja” samt de legodrängar i skärgården ”som haver fördelsfisk med bonden”.⁶⁵ Mot 1500-talets slut reste kronan därtill krav på att också drängar skulle betala tionde: enligt en instruktion riktad till rikets alla fogdar 1583 skulle dessa se till att legodrängar liksom bönderna förde in sitt tionde i kyrkohärbärgat,⁶⁶ och åtminstone i Strängnäs stift fattade man vid kyrkomötet året därpå beslut om att tionde skulle betalas även av ”drängesäd”.⁶⁷ Sammantaget visar de återkommande förbuden,

extraskatterna och tiondepåbuden att kungamakten och kyrkan under 1500-talet ansåg att det var vanligt att legodrängar hade egna åkerbruk, främst i form av lönesäd som de fick av husbönderna.

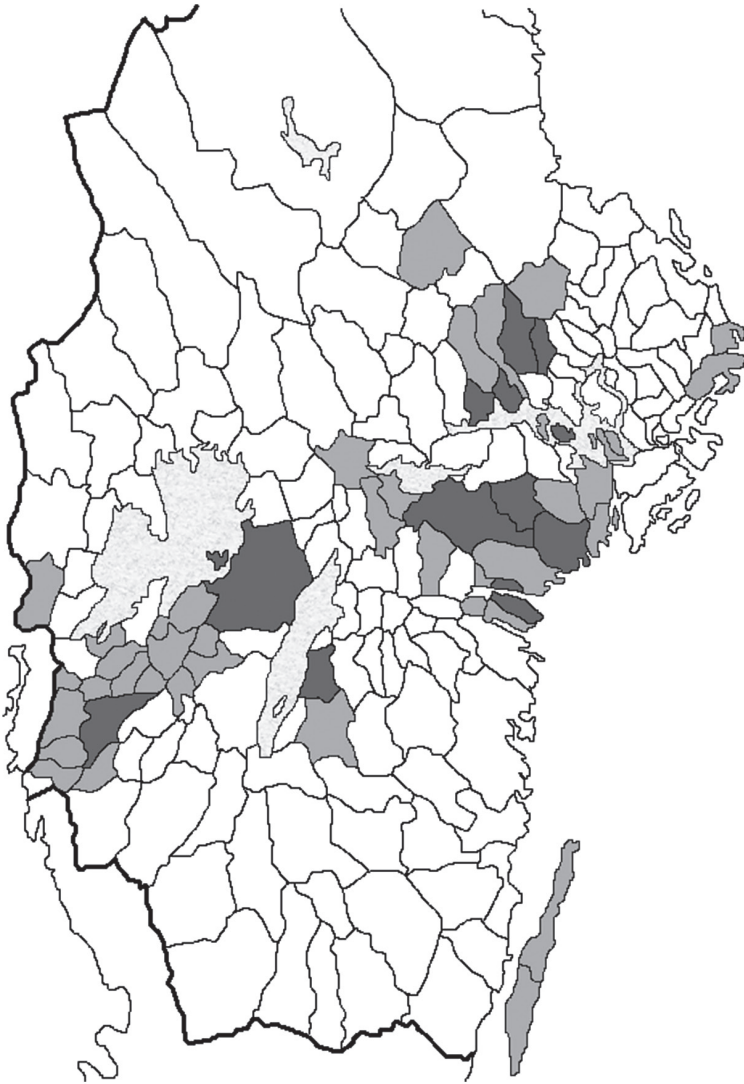
1500-talets åkerbruk

I rättsprotokollen nämns vid sju tillfällen att legodrängar hade fått eller skulle få säd i lön av husbonden.⁶⁸ Fyra av dessa rörde drängar eller husbönder som bötfölls för att de påkommit med lönesäd ”emot Kungl. Maj:ts förbud”, som det hette i Simtuna härad i Västmanland 1543.⁶⁹ Förbuden mot lönesäd har alltså verkligen tillämpats vid tingen. De övriga fallen utgörs dock av lönetvister mellan en husbonde och en legodräng gällande lönesäd utan att rätten invänt mot ersättningsformen, vilket visar att förbuden inte varit helt framgångsrika.⁷⁰ Några uppgifter om legodrängar som fått lönesäd finns också i räkenskaper från sätesgården Liljestad i Östergötland under 1570-talet.⁷¹ Långt fler är de uppgifter som framkommer i kronans extrabeskattningar. Den tidigaste av dessa kommer från en räkenskap över hjälpskatten 1560, då 41 ”fördelsdrängar” (vilket sannolikt syftade på legodrängar med en del i åkern) omnämndes i Tuhundra härad i Västmanland.⁷² Vid förmögenhetstaxeringen 1571, Älvsborgs lösen, beskattades en tjänstedräng för att han sådde ”några spänn i ett bondehemman” i Husby socken i Dalarna,⁷³ medan man i Bärbo socken i Södermanland upprättade en lista över alla de legodrängar som då fick utsäde i lön.⁷⁴ Enstaka legodrängar i östra Närke, västra Södermanland och i norra Västergötland betalade på hertig Karls begäran extraordinära skatter i säd både 1578 och 1581 därför att de ”haver sått till sitt behov”.⁷⁵ I räkenskaperna från beskattningen 1589 nämns ett mindre antal ”fördelsdrängar” i östra Uppland och i östra Västmanland,⁷⁶ liksom i Oppunda härad i sydvästra Södermanland 1590 samt återigen i Vadsbo och Valle härader i norra Västergötland.⁷⁷ I Vadsbo kan legodrängarna med utsäde jämföras med det totala antalet drängar, eftersom man där beskattade samtliga. I hela häradet utgjorde de en dryg fjärdedel, även om det inom Vadsbo fanns socknar såväl helt utan lönesäd som socknar där andelen drängar med utsäde uppgick till mer än hälften.⁷⁸

Också i tiondelängderna finns enstaka uppgifter om legodrängars åkerbruk, även om det faktum att detta endast nämns i några få av de

hundratals längder jag gått igenom tyder på att kronans och kyrkans strävanden att kräva in tionde även av lönesäd inte var särskilt framgångsrika. I Skedevi socken i norra Östergötland införde prästen i tiondelängden 1595 rubriken "husmän och drängar".⁷⁹ Antalet var emellertid litet – 1595 noterades en enda man – och rubriken försvann igen efter ett par år.⁸⁰ På Öland dök rubriken "husmän och drängar" upp i ett antal tiondelängder 1579, men redan året därpå fanns den endast kvar i tre socknar och 1581 nämns drängar bara i en socken.⁸¹ De personer som otvetydigt kan identifieras som legodrängar är dessutom försvinnande få: det rör sig om en enstaka man i Glömminge socken 1580, vilken betalade 1 fjärding korn i tionde, samt fyra män i Egby socken samma år, vilka alla fördes in i längden men trots detta inte betalade något tionde. Försöken att få Ölands drängar att betala tionde till kronan misslyckades alltså. I Skerike socken i Västmanland betalade en dräng en halv fjärding korn "av sin fördel" 1576,⁸² medan drängen Mickel i Kungsåra socken i samma härad betalade lika mycket året därpå.⁸³ Genom extraskatten vet vi att det vid denna tid fanns totalt fem respektive åtta legodrängar i de två socknarna, vilket innebär att de flesta inte hade några odlingar.⁸⁴ Intressantast är längderna från Irsta socken, eftersom drängar där betalade tionde under en följd av år 1575–1579.⁸⁵ Jämfört med de 23 drängar som vi genom extraskatten vet fanns i socknen 1576 betalade endast fem tionde åren 1575–1576, samma män bägge åren.⁸⁶ Året därpå kvarstod bara en av dessa fem, varpå en ny dräng upptogs i tiondelängden, medan det 1578 inte fanns någon dräng som betalade tionde. Slutligen tillkom 1579 två drängar som inte tidigare hade haft några odlingar, vartill en av männen från 1575–1576 återkom. En dräng kunde uppenbarligen få jord av en husbonde under ett par år men sedan flytta därifrån, kanske till en ny åkerlapp och ett eget hus.

Mest omfattande uppgifter om drängars åkerbruk har dock bevarats som ett resultat av extraskatten 1596, då en dräng skulle betala två mark för vart spannland han sådde "på åker eller svedja".⁸⁷ För vissa områden framgår därför inte bara hur vanliga utan också hur stora dessa åkerbruk var. I synnerhet i delar av Södermanland var lönesäd vanligt. Medan endast några få drängar hade beskattningsbart utsäde i Daga, Jönåkers, Hölebo och Öknebo härader uppgick andelen legodrängar med utsäde i Rönö härad till 10 procent, i Oppunda till mer än var

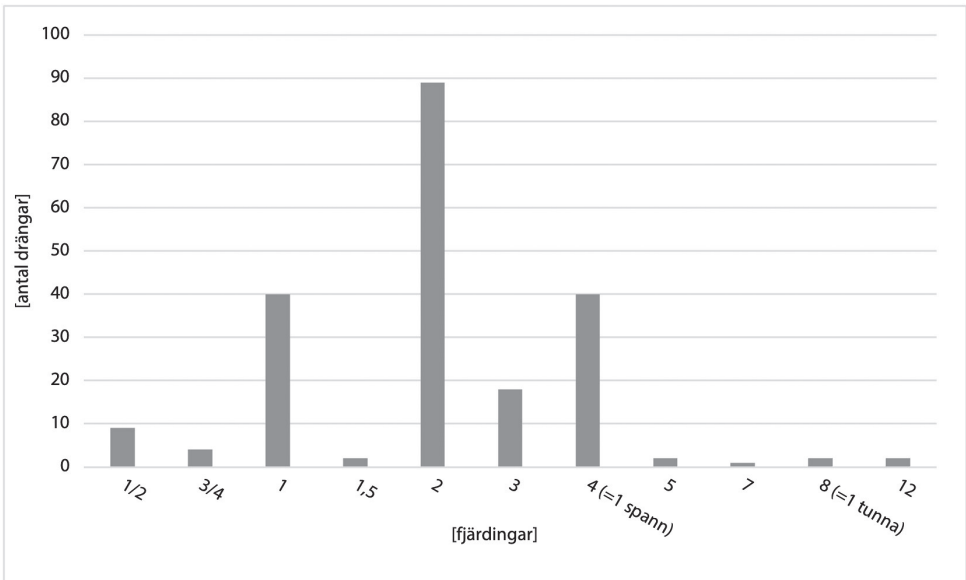

Figur 14. Regional fördelning av legodrängar med utsäde, 1413–1596. Den mörkaste nyansen indikerar härader med fler än tio belägg. Källor: Bjurling 1962 (skatteboken 1413); Johannes Johannis; Simtuna saköreslängd 1543, VmH 1543:12; Torstuna saköreslängd 1546, VmH 1546:4; Tjurbo saköreslängd 1546, VmH 1546:4; Trögd saköreslängd 1556, UH 1556:8; Liljestads räkenskaper, ÖgH 1586:21; Collmar 1953, Hölebo härad 5/10 1596; Älvsborgs lösen 1571; extraskattelängder 1579, 1581 och 1596 samt tiondelängder i landskapshandlingarna.

fjärde och i Villåttinge till mer än var tredje dräng. I vissa socknar fick mer än hälften av legodrängarna utsäde som en del av lönen, som i Floda (15 av 28) och Helgesta (alla 6). Bruket varierade kraftigt mellan närliggande områden: på Selaön i Mälaren uppgick andelen drängar med utsäde till 34 procent, medan i resten av Selebo härad endast en dräng beskattades för sitt utsäde.⁸⁸ Utanför Södermanland var utsädeslöner enligt bevarade skattelängder mer sällsynta. I hela Närke nämndes 1596 endast fem legodrängar som fick utsäde i lön, samtliga i den östra delen av landskapet,⁸⁹ och även i Östergötland var det främst i området längs gränsen till Södermanland som de var relativt vanliga.⁹⁰ Därtill var utsädeslöner vanliga i Västra Tollstads socken i den södra delen av landskapet, nära den enda uppgiften om småländsk lönesäd.⁹¹

Det var inga stora mängder korn eller råg som drängarna sådde (se figur 15). Den vanligaste – och genomsnittliga – mängden utsäde en legodräng hade mot slutet av 1500-talet var två fjärdingar (en halv spann). Relativt vanligt var så lite som en fjärding, men också lite större mängder som en spann och någon gång till och med en hel tunna eller mer. Legodrängarnas utsäde kan jämföras med hur stor åker respektive drängs husbonde totalt hade. Som exempel väljer vi en dräng med en hel tunnans lönesäd, bosatt på Helgesta sockens största gård Berga i Villåttinge härad i Södermanland 1596. Hans utsäde motsvarade 8 procent av den brukade åkern i Berga, medan den fjärding korn som granndrängen i närliggande Helgesta by hade endast täckte 1,7 procent av husbondens åker där.⁹² För socknens övriga drängar är det inte möjligt att direkt jämföra deras utsäde med den egne husbondens, men deras 1–3 fjärdingar motsvarade ungefär 1,5–4,5 procent av utsädet på de lite större gårdarna i socknen, hos de bönder som kunde tänkas hålla drängar.⁹³ För Irsta socken i Västmanland är det möjligt att genom tiondelängden göra en direkt jämförelse mellan legodrängens och husbondens skörd: 1575 motsvarade drängarnas tiondesäd mellan 2,9 och 5,3 procent av husbondens.⁹⁴ För husbonden i Glömminge på Öland 1580 var läget sämre: medan han betalade sex fjärdingar korn och råg i tionde till kronan, erlade drängen en fjärding, vilket motsvarade 14 procent av skörden.⁹⁵ Trots att det av överheten framställdes som en överhängande fara att husbönder skulle utarmas av legodrängarnas krav på lönesäd riskerade detta knappast att hända annat än i mycket sällsynta fall.

Figur 15. Legodrängars utsädesmängder, 1502–1596. N = 209. Anmärkning: Uppgifter hämtade från tiondelängder från Västmanland 1575–1579 har räknats om till utsäde med ett antaget korntal på 4 åren 1575–1577 och 6 år 1579 (ett år då skörden var mycket bättre) baserat på normalkorntalssiffror enligt Myrdal & Söderberg 1991 s. 281. Källor: Johannes Johannis; VmH 1543:12; Torstuna saköreslängd 1546, VmH 1546:4; Trögd saköreslängd 1556, UH 1556:8; Liljestads räkenskaper, ÖgH 1586:21; Älvsborgs lösen 1571; tiondelängder och extraskattelängder i landskapshandlingarna.

Vi vet nästan ingenting om hur drängarna praktiskt gick tillväga då de arbetade på sina åkerlappar, om de likt 1200-talets trälar arbetade i månskenet efter arbetsdagens slut eller om de fick ledigt under vissa tider under året för att så, skörda och tröska, vilket enligt Kjærgaard var fallet i 1700-talets Danmark,⁹⁶ om de fick låna redskap och dragdjur av husbonden eller om det ingick i husbondens åtaganden att samtidigt bereda sin egen och drängens åker. En enda gång framgår av källorna att drängen sådde sin säd i husbondens åker (i Turinge socken i Öknebo härad 1596). Eftersom säd i såväl åker som svedjor skulle beskattas är det möjligt att orsaken till att lönesäd var så vanligt i det inre av Södermanland, på Kolmården och i gränsområdet mellan Östergötland och Småland var att ett utbrett svedjande i dessa trakter

innebar en möjlighet för legodrängen att efter några års rövning och uppodling bli självständig brukare som nybyggare på eget torp.⁹⁷ Enligt en förteckning över nybyggare i Villåttinge och Oppunda härader i sydvästra Södermanland 1586 hade dessa i genomsnitt åker till 1,6 tunnors utsäde, de flesta en eller två men några så lite som en halv eller en kvarts tunna.⁹⁸ Även om det måste stanna vid en hypotes står det åtminstone klart att många av områdets legodrängar hade lika mycket utsäde som nybyggarna, vilket innebär att en utsädeslön, även om den var långt mindre än husbondens utsäde, ändå kunde vara en väg ut från arbetet som legohjon, mot ett självständigt hushåll med eget åkerbruk på ett nyröjt torp någonstans på utmarken.

Boskap

Låt oss lämna lönesäden och gå över till den andra sidan av 1500-talets jordbruk. Källorna till legofolks boskapsinnehav gällande medeltiden och 1500-talet är få. Till skillnad från åkerbruk förbjöds legofolk aldrig att hålla egen boskap, vilket tyder på att djur normalt inte utgjorde en del av legan. De kom heller inte att registreras under 1500-talet annat än i undantagsfall i samband med Älvsborgs lösen 1571. Inte mycket är känt ens från senare århundraden: för Ås härad i Västergötland har Uppenberg under 1700-talet i domböckerna funnit tre drängar som ägde hästar och en piga som ägde en ko.⁹⁹ Det vi har att utgå ifrån är med andra ord endast spridda notiser, av vilka vi kan ana att det inte var helt ovanligt att legofolk höll sig med egna djur, åtminstone inte under 1500-talet.

Ovan har redan nämnts att legokonan Kristin på Munsö i Mälaren fick en kalv i testamentsgåva av sin husbonde 1413, vilket är den enda medeltida uppgiften.¹⁰⁰ I 1500-talets rättegångsprotokoll nämns sex gånger legofolk som ägde kvigor eller kor: två gånger fick legodrängar kvigor, den ena gången som ersättning för såld arvejord och den andra gången som mansbot av sin dräpte broders baneman.¹⁰¹ En gång, i södra Dalarna 1550, fick en legopiga ett ungnöt av sin husbonde i lön för sin tjänst.¹⁰² Vid två andra tillfällen sålde en legopiga sin ko, i det ena fallet i utbyte mot en sliten kjortel och i det andra mot en silverkedja.¹⁰³ Det sista belägget kommer från Lidköping 1552, där en piga och en man

tvistade om äganderätten till en ko.¹⁰⁴ Kor (inklusive ungnöt av olika ålder) var därtill det vanligaste djuret som legofolk taxerades för 1571: tjänstedrängen Jöns Åkesson i Långasjö i Småland, tjänstedrängen Simon Hansson i Horns socken i Vadsbo härad i Västergötland, legodrängen Lasse i Torsåker och en legodräng i Husby-Oppunda i Södermanland ägde alla varsin ko, medan en annan legodräng i Torsåkers socken och en piga i Lerbo ägde två kor vardera.¹⁰⁵ Simon i Västergötland ägde dessutom den enda oxen som upptas i längderna, vilket indikerar att han hade ett eget åkerbruk.¹⁰⁶ Ett par legodrängar kunde istället använda hästen som dragare: det gällde en legodräng i Husby-Oppunda (som utöver hästen även ägde ett lispund koppar) och Mårten i Biskopskulla i Uppland, vars förmögenhet värderades till hela 235 mark, till största delen silver men även penningar, koppar och så hästen.¹⁰⁷ Häst ägde också en legodräng i Öknebo härad i Södermanland som 1581 avled utan arvingar.¹⁰⁸ En legodräng i Rinkaby i norra Närke var den ende som enligt förmögenhetsskattelängderna ägde får, nio stycken, utöver en relativt omfattande egendom bestående av koppar, silver och penningar till ett värde av omkring 130 mark.¹⁰⁹ Den ovannämnde Lasse i Torsåker ägde 1571 förutom sin ko även ett svin (och därtill 50 mark penningar och lite silver),¹¹⁰ och i domboken från Jönåkers härad i Södermanland 1597 finns därtill en uppgift om att drängen Lasse Persson ägde en so, vilken han dock inte skötte om själv utan höll hemma hos en Nils, där grisen svalt ihjäl – vilket är orsaken till att ärendet hamnade på tinget och grisens öde gick till historien.¹¹¹

Återblick

Drängar och pigor var enligt den allmänna rättsuppfattningen legohjon därför att de var fattiga. För att ta sig ur sin position som underordnade en husbonde behövde de därför på något sätt få tag på egendom. Det vanligaste sättet för ett legohjon att få egna tillgångar var givetvis genom legan, vilken ofta endast utgjordes av de kläder och skor som mer eller mindre förbrukades under legostämman samt av någon mindre penningssumma. Det kunde hända att legofolk därtill fick gåvor av husbonden, men att döma av de testamenten som 1300-talets stormän utfärdade var detta sällsynt och rörde sig hur som helst endast om

mindre värden. Endast genom arv kunde legofolk få tillgång till ansevärda värden, motsvarande legan för många års arbete, men det finns anledning att tro att detta aldrig rörde mer än en liten minoritet av drängarna och pigorna. Endast ytterst få legohjon kom under andra hälften av 1500-talet att tas upp i längderna över dem som hade beskattningsbar egendom, och de spridda uppgifterna rörande bland annat danaarv om vad legofolk ägde visar också de att egendomen i huvudsak utgjordes just av kläder och skor. Genom studien av legofolks stölder framkom att det legofolk främst ansåg sig sakna var pengar: från husbonden stals visserligen inte bara silver utan också mat och kläder, men i en stor andel av fallen gjordes detta i syfte att omedelbart sälja stöldgodset vidare. Pengar var en väg ut ur legofolksinstitutionens tvång, men det var (som vi såg i föregående kapitel) en väg som överheten och husbönderna återkommande försökte stänga genom reglering av såväl legofolkets avlöningsform som dess ersättningsnivå.

Rör vi oss uppåt på legofolkets förmögenhetstrappa hittar vi dem som hade egna jordbruk, både med boskapsskötsel och åkerbruk. Det rörde sig i de flesta fall om mycket små bruk med någon enstaka ko eller en odlingslott motsvarande några få procent av husbondens. Den geografiska utbredningen av legodrängarnas åkerbruk under 1500-talet var koncentrerad till Södermanlands inre och till skogsområden i gränslandet mellan Södermanland och Östergötland, mellan Östergötland och Småland samt i norra Västergötland, vilket talar för att syftet med åkerbruket inte i första hand var produktion för avsalu till städer eller bergslag. Istället rörde det sig om områden där det var möjligt att genom lönesåden så småningom finna en väg ut ur legofolksinstitutionen och bli sin egen som nybyggare. Även denna väg ville dock överheten stänga genom straffbeskattning och förbud. Att drängar och pigor var fattiga var således inte ett faktum givet av någon naturlag: det berodde på att legofolksinstitutionens spelregler utformades på så sätt att så mycket som möjligt av överskottet stannade hos husbonden, då legofolksinstitutionen genomsyrades av uppfattningen att den som en gång blivit legohjon skulle så förbli.